

ALBERT ANDRÁS

A wolffianizmus Erdélyben

Bevezetés

A Rákóczi-szabadságharc leverése után (1711) a Habsburg udvar központi kormányzata az Erdélyi fejedelemségnek a Habsburg birodalomba való beillesztését tűzte ki célul. A birodalom központi kormányzata számára Erdély ekkoriban elsősorban katonai fontosságú terület volt. Elsőrangú kérdéssé vált ezért az adó kivetése és behajtása, amely a hadsereg és a birodalom háztartásának fenntartását biztosította. A másik fő irány, amely az integrációt szolgálta, az ellenreformációs törekvés volt: a négy bevett vallás (református, lutheránus, unitárius, római katolikus) közötti egyenjogúság megszüntetése a katolikus vallás javára. A Habsburg kormányzat a 17. századi Magyar Királyságban uralkodó állapotokat kívánta bevezetni Erdélyben is.¹ A szatmári békekötéstől (1711) a Türelmi Rendelet kibocsátásáig (1781) terjedő időszakot a magyar protestáns történetírás a „vértelen ellenreformáció” korának nevezi. Az 1714–1715-ös országgyűlés és III. Károly (1712–1740) két vallásügyi rendelete, az I. (1731) és II. *Carolina Resolutio* (1734) a magyar protestantizmus intézményeit kiszolgáltatta a magyar király akaratának. Az ellenreformáció a Magyar Királyságban tervszerűen végezte rekatholizációs munkáját. Ezt szolgálta az 1714–1715-ös országgyűlés, amely érvénytelenítette a protestáns egyházak közjogi biztosítékait. A protestáns egyházak gyűlekezeteit és azoknak filiáit (lányegyházközségeket) a katolikus lelkész *iurisdicció*ja (hatásköre) alá helyezte, lelkészeit pedig elűzte. Ezek után következett a protestáns vallások forrásainak és hitvallásainak elkobzása. Erdélyben még a 18. század elején is kedvezőbb volt a protestánsok helyzete, mint a Királyságban. 1715-ben visszaállították Gyulafehérváron a Római Katolikus Püspökséget. A protestáns államjelleg ezzel megszűnt és kezdetét vette egy új korszak.² A Habsburg hatalmi berendezkedés és az új erőre kapó ellenreformáció teremtette állapotok hozzájárultak a felvilágosodás (wolffianizmus) tanainak megjelenéséhez az erdélyi protestantizmus életében. Az előretörő ellenreformáció kényszerítésére az erdélyi protestáns védekezés a nyugat-európai szellemi élettel való szoros kapcsolattartásra és ahhoz kapcsolódóan a belföldi oktatás biztosítására irányult. Az erdélyi protestantizmusnak minden nehézség ellenére sikerült fenntartania kapcsolatait a hallei, jenai, marburgi, odera-frankfurti német protestáns egyetemekkel. Az onnan érkező szellemi irányzatoknak, a pietizmusnak és a wolffianizmusnak számos, neves világi és egyházi követője akadt Erdélyben.

E tanulmány a wolffianizmus erdélyi hatásának megvilágítására és elemzésére tesz kísérletet. A 18. századi Erdély szellemi és kulturális központjaiban, a nagyenyedi, kolozsvári,

¹ Bíró Vencel: *Az impériumváltozás kora*. In: *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*, Dicsőszentmárton, 1925. 96.

² Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*, II. Máriabesnyő–Gödöllő, 2004. 45–50.

marosvásárhelyi és a székelyudvarhelyi református kollégiumokban együtt élt a protestáns ortodoxia és a felvilágosodás. Csendes ellentét és lassú egymáshoz hasonulás jellemezte együttélésüket. A filozófia és a protestáns teológia határozta meg a 18. századi lelkészképzést és igehirdetést az erdélyi protestáns egyházakban. A felvilágosodásnak egyik filozófiai iskolája különös hatást gyakorolt a református egyházi tanításra. Christian Wolff (1679–1754)³ filozófus tanítása volt a legalkalmasabb erre a konzervatív integrálódásra. Könyvei nem szüntették meg a hagyományos tanítást, hanem inkább hatást gyakoroltak arra, és egy gondolkodást megújító áramlás forrásai lettek. Nem állítható, hogy a wolffianizmus erdélyi hatása teljes körű lett volna az erdélyi protestáns teológiára, de nélküle nehezen érthető meg mind az átmeneti kor, mind annak tovább élő öröksége.

Christian Wolff filozófusi egyénisége, tanításai és művei nagy hatást gyakoroltak az erdélyi protestantizmusra és annak intézményeire. Az érdeklődés középpontjában Wolffnak a vallási toleranciáról szóló tanítása állt. Az emberi lélekről (pszichéről) szóló tételei alapozták meg a későbbiekben a pszichológia tudományát. Tanítása szerint a lélek az egész világot átfogó erő. Ez az erő az értelem és az ész egy bizonyos fejlődésével jut el az igazság és a jószág megismeréséhez. Az emberi lélekben rejlő erő a világ eleve meghatározott harmóniájának az őre és megvalósítója. Rendeltetése a halhatatlanság a változásnak alávetett fizikai világban.⁴ Wolff lélekfogalma megnyilatkozik vallástanában is.⁵ A vallás legmagasabb formáját „természeti vallás”-nak nevezte el. Amint a kijelentés ismeretre épül, úgy teljeseedik be a lélek élete a „természeti vallás”-ban. Az erényeknek e szintjére egyedül csak a Megváltóban való üdvözítő hitben juthatunk el. Wolff filozófus optimista emberszemléletéből következően mintegy realitásként fogja fel az újjászületést, a természeti igazi megvalósulását a Krisztussal egyesítő hitben. Wolff metafizikája sehol nem került ellentétbe a keresztyén hitvallásokkal és egyházi tanításokkal. A keresztyén tanításokat olyan szinten tárgyalta, hogy azoknak értelmezése sokak számára szinte lehetetlenné vált. Filozófiai rendszerében a vallási toleranciát a vallási küzdelmek fölé emelte, hangsúlyozva azok értelmetlenségét.

A 18. századot megelőző időszakban (1568–1690) az erdélyi protestantizmus a vallási tolerancia híve volt, és az erdélyi protestáns és katolikus egyházak közötti megbékélést, harmonikus együttélését kereste és támogatta. Az erdélyi fejedelemség bukása után (1691) az erdélyi protestantizmusnak a megváltozott körülmények miatt fel kellett ismernie történelmi vívmányainak elégtelenségét, és szembe kellett néznie az egyre erősödő vallási intoleranciával. El kellett szenvednie a rekatholizációs törekvések támadásait. Az erdélyi protestantizmus – ezen belül a református egyház – a wolffianizmus által hirdetett tanításokban találta meg a megmaradás lehetőségeit. E történelmi állapotok között az erdélyi wolffianizmus két jeles személyisége, Köleséri Sámuel és gróf Lázár János a protestáns hitvallásoktól⁶ eltérően, de nem azokkal ellentétben érveltek. Ebben a vonatkozásban minden

³ Christian Wolff (1679–1754) német filozófus, jogtudós, matematikus. Breslauban, Jénában és Lipcseben tanult, 1707-től a Hallei Egyetem matematika- és filozófiaprofesszora volt. Felvilágosult tanainak oktatása miatt királyi parancsra megfosztották állásától és száműzték 1723-ban. A marburgi egyetem professzora lett, majd 1716–1725 között I. (Nagy) Péter orosz cár tudományos tanácsadójaként tevékenykedett. Nagy Frigyes fejedelem visszahívatta, és a hallei egyetemen a matematika és a természetjog tanára lett. Filozófiai munkássága során a világ ésszerű berendezettségét próbálta bemutatni.

⁴ Kantzenbach, Friedrich Wilhelm: *Protestantisches Christentum im Zeitalter der Aufklärung*. Gütersloh, 1965. 76.

⁵ Stephan, Horst: *Christian Wolff. Realenzyklopadie*. 3. ed. Leipzig, 1908. Bd. XXI. 452.

⁶ Az 1567-es Debreceni zsinaton elfogadott (hivatalos) református hitvallásokat, a Heidelbergi Kátét és a II. Helvét Hitvallást értjük a protestáns hitvallások kifejezés alatt.

teológiai és filozófiai tudásukat és tehetségüket a protestantizmus és a wolffianizmus szolgálatába állították.⁷

A wolffianizmus Köleséri Sámuel és Lázár János munkásságában

Az új vallási tolerancia utáni törekvés élére Köleséri Sámuel és gróf Lázár János álltak. Az elsőt egyetemes kultúrája, a másodikat külföldi tanulmányai kapcsolta össze a wolffianizmus hirdette toleranciával.⁸ Köleséri Sámuel Szendrőn született 1663. december 18-án. Édesapja az a Köleséri Sámuel váradi teológiai professzor volt, aki – a Szcenzi Kertész Ábrahám nyomdász által elkezdett, majd Kolozsváron befejezett – Váradi-biblia magyarázó jegyzeteit készítette el 1660-ban. Teológiai és filozófiai tanulmányokat végzett a protestáns Hollandiában. Először teológiai, majd filozófiai tudományokból szerzett doktori fokozatot. Egy igehirdetés alkalmával történt tévedése miatt a lelkeszi hivatásra alkalmatlannak találta önmagát, ezért Angliába utazott, ahol orvosi tanulmányokat végzett. Visszatérően Erdélybe Nagyszebenben telepedett meg. Teleki Mihály kancellár, azután a gubernium, majd az erdélyi császári katonai parancsnokság tábori orvosának nevezték ki. Ezt követően az erdélyi bányák főfelügyelője, a pénzverés és aranybevéltás vezetőjeként dolgozott. Az 1703–1711 közötti időszakban – a Rákóczi-szabadságharc idején – az osztrák császár pártján maradt, majd a Rákóczi-szabadságharc leverése után (1711) guberniumi tanácsosnak nevezték ki.⁹ Köleséri Sámuel 1709-ben Nagyszebenben jelentette meg J. Gardenius *Theologia pacifica sive comparativa* című munkáját. A könyv a vallásos békét a lényeges tanoknak a járulékos tanoktól való elválasztására építi. A könyv tanítása szerint a keresztyén vallás lényege az Isten szeretetének függvénye. Az Isten szeretetének hathatós megtapasztalása mélyíti el a keresztyén emberben a vallás lényegének megértését, és annak gyakorlására ösztönzi azt. Ami az Isten szeretetétől független, az nem más, mint nyomorúság és gyötrelem, amely a kárhozatra vezet.

A könyv bevezetőjét Köleséri Sámuel a béke után vágyódó emberek figyelmébe ajánlja. Teológiai meggyőződésében hangsúlyozza azt, hogy az igazi vallás alapja az emberi lélek, s ereje Jézus Krisztusnak a Szentlélek általi uralma. A Szentlélek templomát, pásztortát, kultuszát senki sem veheti el a keresztyén embertől. A hit központja és lényege Jézus Krisztus személye. Abban az esetben, ha a hit túlmegy Jézus Krisztuson, az isten–emberi egységen, olyan kérdések vetődnek fel, mint a *predestináció* (eleve elrendelés). Ez viszont a kölcsönös szeretet és megbékélés akadályozójává válhat. E könyv dogmatikailag eltér a protestáns egyházak hitvallásaitól és nem más, mint egy útkeresés bizonyossága, amely az 1709. év

⁷ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. Budapest, 1904. III. 78–82.

⁸ Juhász István: *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református és teológia 1542–1792 közötti történetéből*. Kolozsvár, 1996. 104.

⁹ Bod Péter: *Magyar Athenas ...* Magyarigen, 1766. 150–153. „... írt négy Disputatiokat az Áldozatokról 's azoknak titkos jelentéseikről, írt a' Nemzetségeknek az Ábrahámban való meg áldattatásokról is, a'mellyel a'Theológiában való Doktori grádusért 's titulusért disputált 1684-dik eszt. a' következendőben pedig a'Házába Magyar országra vissza jött. De minthogy a' Papi Katedrára a' természet nem annyira formálta volt, el ment Német országba az Orvosi Tudományoknak tanulásokra, mellyekben nem sokára Doktoráltatta magát. Annak utána Erdélybe jöven tsak hamar elhíresedett, minthogy minden féle tudományokban nagy böltisége volt, az Orvoslás mesterségében pedig nagy földön mássa nem volt, a' ki olly jól a nyavalyák okait észre vehette volna, 's olly fundamentumoson orvosolhatta volna. Nem tartottak az ő idejében a' két Hazában hozzá hasonló tudós embert. Elhíresedvén, szép Hivatalokon forgott Erdélyben: a' Bányákon volt Fő Inspektor, Gondviselő, Guberniumban Sékrétárius, élete vége felé Tanács Ur. Uralták is ötlet minden Vallású és rendbéli emberek ...”

sajátos körülményei között született meg. A könyv tükrözi Köleséri Sámuel filozófiai gondolkodását és a számára legfontosabb feladatot, a toleranciához vezető út megtalálását.

A *Theologica pacifica* szebeni kiadása Kölesérinek a hallei pietizmussal való jó kapcsolatáról árulkodik. A hallei pietista, vallásos közösségek missziói a könyvterjesztés és gyógyszerküldés révén kerestek kapcsolatot Constantin Brîncoveanu havasalföldi fejedelemmel.¹⁰ Köleséri Sámuel személye fontos szerepet játszott e kapcsolat megteremtésében és annak ápolásában. E kapcsolat révén a Christian Wolffal való összeköttetés is létrejöhetett. Ezt igazolja az a tény is, hogy az erdélyi diákok (többnyire szászok) hallei 1709. évi névjegyzékében ifj. Köleséri Sámuel is szerepel, aki a nagyszebeni orvos fia volt.¹¹ A hallei peregrinációs út nagymértékben elősegítette Wolff erdélyi megismertetését. Bizonyosságul szolgál erre egy, a Kolozsvári Református Kollégium nyomdájában 1723-ban nyomtatott matematika tankönyv, melynek előszavát Köleséri Sámuel írta. Az előszó az erdélyi protestáns iskolák erős kritikai megfogalmazása a wolffianizmus szellemében. A matematikai módszer mértéke szerint ítéli meg az iskolák állapotát és az azokban használt tanrendszert: „az alsófokú iskola tévelygése, hogy a serdülőkor gyenge állkapcsának kemény csontokat vet, hogy azokat rágja, ezt az értékes életkort a kapunál, az előcsarnokban, hozzáférhetetlen rejtékhelyeken tartja, az egyetemes tudás módszerét durván elrejtje előle.” „... a jövőre nézve azt kívánjuk az erdélyi népnek, hogy ezeket vegye lelkére, és kezdje meg az értelem művelését a tiszta matematika gyakorlásával, ezt a dolgot mint nehezét vagy haszontalant, csak azért, mert ismeretlen – tünyn elhanyagolni annyit jelent, mint elmúlasztani az atyák bűneinek megjavítását és nem ismerni meg azt, ami a jövőt szolgálja.”¹²

Köleséri Sámuel második házassága szerinti mostohafiára, Lázár János grófra (1703–1772)¹³ különösen nagy hatást gyakorolt Christian Wolff tanítása. Lázár a mostohaapja által egyengetett úton haladt és még jobban elmélyítette a korábban kialakult kapcsolatokat Wolffal. A 18. századi erdélyi protestantizmus egyik oszlopos személyisége volt. Személyében az egész református egyház és annak tanintézményei fogadták be a felvilágosodás tanát. Lázár János az 1720-as évek elején külföldi tanulmányútra indult Marburgba. Beiratkozott a Marburgi Egyetem Filozófiai Tanszékére, ahol Wolff előadásait hallgatta. Filozófiai ismerete, szellemi alkata Wolff professzor Marburgi Egyetemen tartott előadásain alakult ki. A Marburgban töltött egyetemi éveit első életrajzírója, Kovásznai Sándor örököltette meg.¹⁴ Elmondása szerint Lázár nem elégedett meg a tanrend szerinti előadásokon hallot-

¹⁰ Jakó, Zsigmond: *Beiträge zu den Bezirkungen des rumänischen kulturellen Lebens mit der Deutschen Frühenklärung*. Revue Roumanie d'Histoire, Bucharest, 1969. 673–686.

¹¹ Teutsch, Fr.: *Siebenbürger in Halle (1695–1737)*. Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Hermanstadt, 1879. Bd. II. 66–68.

¹² *Enchiridion Mathematicum Schenzerianum Usui Transilvanorum accomodatum*. (Ed. Samuel Kölesérius) Claudiopolis, 1723.

¹³ Gróf Lázár János (1703 Segesvár – 1772 Gyalakúta) politikus, költő, író, református főgondnok.) 1733-ban bárói rangot kapott. 1736-tól az erdélyi királyi tábla ülnöke. 1738 márciusában összeesküvés vádjával letartóztatták, de ártatlansága kiderült, és decemberben szabadon bocsátották. 1744-ben Belső-Szolnok vármegye főispánja, 1746-ban a királyi tábla elnöke és főkormánybizalmi tanácsos lett. 1747-ben grófi rangra emelték. 1749-ben a három erdélyi nemzet országos elnökévé választották. Az 18. századi erdélyi protestáns kultúra és egyház egyik legkövetkezetesebb képviselője és védelmezője. Egyike volt Voltaire első fordítóinak. Albert András: *Gróf Lázár János és a XVIII. századi erdélyi protestantizmus*. Studia Caroliensia, 5. évf. (2004) 2. sz. 119–141.; Gróf Lázár Miklós: *A Gróf Lázár család*. Kolozsvár, 1858. 75.

¹⁴ Kovásznai Sándor: *Az ész igaz útján*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kocziány László. Bukarest, 1970. 131–167.

takkal, hanem Wolff lakására költözött, hogy bentlakó diákként naponta találkozhasson az általa oly nagyon tisztelt professzorral. Lázár János a wolffiánus filozófia és matematika tudományait sajátította el. Wolff professzor gyakran emlegette kollégáinak, hogy ez az ifjú jobban felfogja és értelmezi az ő szellemiségét és egész filozófiai rendszerét, mint azok a doktorok, akik wolffiánusoknak vallják magukat.¹⁵

Wolff munkáinak latin nyelvű átdolgozását és kiadását Lázár János még marburgi tartózkodása idején megkezdte. Az első latin nyelven megjelent művei, a *Logica* 1728-ban, az *Ontologia* 1729-ben jelentek meg. Az általa készített kéziratoss fordítást, a *Politica Christiana Wolffii* címűt maga a szerző vizsgálta át. Lázárt e tudományos munka elvégzésében didaktikai célok vezérelték. Határozott szándéka az volt, hogy az erdélyi iskolák alsó és felső tagozataira bevezessék e megújító tudományokon alapuló tanrendszert. Nem tekinthető véletlennek, hogy Wolff munkái közül éppen a *Metafizika* és az *Etika* című műveket fordította le, melyek latin nyelven, rövidített változatban meg is jelentek.¹⁶

Az Erdélyi Református Főkonzisztórium¹⁷ meghívására 1735-ben foglalta el a Marosvásárhelyi Református Kollégium főgondnoki tisztét. A megtisztelő egyházi tisztség elfoglalása után hozzákezdett az új tanterv megvalósításához. Rimaszombati Sámuel filozófiaprofesszor beiktatása alkalmával mondta el híres filozófiai programbeszédét. Az *Oratio inauguralis de intellectus et voluntatis emendatione* (Az intellektus és az akarat fejlesztéséről) című latin nyelvű programbeszéde felszólítja a kollégiumi diákságot, hogy a külső valóságot csak az értelem és akarat megjobbításával vegye birtokba.¹⁸ Az embernek a lélek természetét és lényegét kell követnie, mert az nem más, mint az az erő, amely az univerzumot jeleníti meg. Az univerzumban minden létező dolog az értelmi megjelenítés tárgyát képezi. Az emberi lélek az értelem kitartó munkája révén megszerezheti a győzelmi koszorút. Ehhez szükséges az, hogy az értelem minden tárgyban ismerje fel a meghatározó vonásokat. Lázár ezek után áttért a didaktikai célokra. Az emberi lélek tevékenységei közül az értelem fejlesztésével foglalkozik részletesen. Az emberi léleknek meg kell különböztetnie az esszenciális és a kevésbé fontos meghatározókat. A tanulás mint az emberi lélek egyik megnyilvánulása a fogalomalkotás öntudatos útján alakul ki. A megfigyelést és a kísérletezés problémáitáját vetette fel. Ezek segítségével Wolff egyik experimentális fizikáját ajánlja. Az akarat nevelésében megvilágította, hogy mit jelent akarni a jót és nem akarni a rosszat. A tökéletesség utáni vágyakozás ösztönzi az emberi lelket a jóra. Ez az a mód, ahogyan az ifjúnak élnie kell, és az az út, amelyen haladva megszabadul a gyermekségtől. Lázár János idealista pedagógiája a wolffiánus metafizikában és egyben biblikus hitében gyökerezik. Ez a kettőség nyomon követhető egész gondolkodásában és programtervezetének érveléseiben. Mély biblicitás hatja át gyermeke halála alkalmával írt imádságoskönyvét, az *Okos teremtett álat: avagy a teremtett dolognak szemlélésekből Istenhez való felemelkedése az okos léleknek* (1745) című munkát. A bibliai teremtés történetének hét napja adja az imádságok té-

¹⁵ Kovásznai: *Az ész igaz útján*, 132.

¹⁶ Tolnai Gábor: *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító*. Kolozsvár, 1942. 7.

¹⁷ Dósa Elek: *Az erdélyi evangélico-reformátusok egyházi jogtana*. Pest, 1863. 23. „Egyházi főtanácsnak neveztetik egyházunk világi s egyházi rendjeinek azon közös gyűlése, mely egyházi törvényeinkben s névszerint a 12. canonban nationalis synodusnak, az Enyeden 1688-ik évben tartott ilyen gyűlés jegyzőkönyvében generalis congregatio politico-ecclesiastica, és a Szebenben 1709-ben tartott gyűlés óta Supremum Consistoriumnak neveztetett.” Az Erdélyi Fejedelemség megszűnése után (1691) létrejött egyházi tanács a fejedelemnek a református egyházban betöltött szerepkörét vette át. Ilyen volt a főpátrónusi, főkegyúri szerepkör.

¹⁸ *Oratio inauguralis de intellectus et voluntatis emendatione* - L. B. Johannes Lázár de Gyalkutha. Claudiopoli, 1735.

máit. Az imádságok megfogalmazásakor sokat idéz a *Zsoltárok könyvéből*. Az imádságok Lázár számára nem mások, mint társalkodások ember és Isten között, amelyek a fiúság Lelke által szabaddá tesznek a szentélybe való bemenetelre.¹⁹ Az imádságoskönyv elején az Isten világosságáról és a Jézus Krisztusban való megvilágosodásról beszél. Ez nem volt más, mint a sokszor emlegetett wolffianus fiziko-teológia és a protestáns teológia szerencsés ötvözete. Az imádságoskönyv előszavában szól az imádságok leírásának okáról: „... még pedig külső Ember lévén és olyan a'ki, ha mit tanultam is valaha, időmet Philosophiában, Mathesisben, s'egyéb világi Tudományokban töltöttem inkább, mint Theologiában, és a'Szent Írásokban. De megfelelek rövideden azzal, a'mi van Horatiusnál. *Libr 1. Carm Oda 34. Parcus Deorum Cultor, infrequens, Insanientis dum Sapientiae/Consultus erro, nunc retrorsum/Vela dare, atque iterare Cursus/Cogor relictos.*”²⁰

A wolffianizmus a Marosvásárhelyi Református Kollégiumban²¹

A 18. századi Erdélyben a wolffianizmus először a marosvásárhelyi református kollégiumban talált otthonra. Ebben nagy szerepet játszott az újonnan megválasztott kollégiumi főgondnok, gróf Lázár János erdélyi protestáns főúr munkássága is. A kollégium főgondnoka az 1735-ös híres programbeszédével, „*Az intellektus és az akarat fejlesztéséről*” cíművel évekre meghatározta a marosvásárhelyi református kollégium tanrendjét. A református kollégium mintegy ötven évre a wolffianus filozófia szerint oktatta a tantárgyakat. A Kovásznai Sándor – 1764–1792 között a marosvásárhelyi kollégium irodalom és történelem tanára – tollából származó *Önéletírása* Lázár Jánosról hitelesen ecseteli a wolffianus filozófiának a marosvásárhelyi kollégiumban kifejtett hatását. A híres református kollégium (főiskola) falai között oktató tanárok és tanuló diákok közül sokan a wolffianus filozófia követőivé váltak. A kollégium diákjai az újabb idők ígeit fedezték fel Wolff tankönyveiben.

Az első wolffianus kollégiumi professzor, Nádudvari Sámuel 1740–1746 között tanított Marosvásárhelyen. A kiváló pedagógiai képességekkel megáldott professzor 1740-től a wolffianus filozófia tanaival nagy feltűnést keltett a református főiskola tanárai és diákjai körében. A hatás nem maradt el. 1743-tól kezdődően a református kollégium (főiskola) diáksága közül egyre többen látogatták filozófiai és logikai előadásait.²² Nádudvarinak oroszlán része

¹⁹ Albert: *Gróf Lázár János*, 119–141.

²⁰ A szöveg magyar fordítása: Az Isteni szolgálatban és ki tunya s fősvény voltam,/ S e világi bölcsességben hogy már tanult tétováztam,/ E' veszélyes habok közül most már visszavitorláztam,/ Midőn pedig, a mint ajánló levelemben is említettem, Nyomorúságomban fogadtam ez Imádságoknak írását.” Gróf Lázár János: *Okos teremtettt állat ...* Kolozsvár, 1745.

²¹ Az erdélyi szóhasználatban és értelmezésben a 'kollégium' jelentése eltérő a királyságbelitől. Erdélyben a 'kollégium' szó nem a bentlakást, hanem a tanárok és a diákok alkotta közösséget jelentette. Ennél fogva magát az intézményt (iskolát) értették alatta.

²² Kovásznai: *Az ész igaz útján*, 259.: „... ekkor (1743) már a wolffiana philosophia békült vala Nádudvarival együtt a vásárhelyi kollégiumba és Thümmigiust tanítják vala, mint ma is. 1745-ben Kovásznai Nádudvari leckéjét járta, aki igen ékesen szóló ember vala, és mivel a Wolffiana akkor Erdélyben új filozófiát tanítja vala, éppen úgy tetszik vala Kovásznai Sándornak, mintha az angyal beszélnen. Mert Nádudvari mindörökké újságokat és úgy tanít vala, hogy a hallgatói előtt kedves lehessen. Ekkor úgy belényomá a Kovásznai Sándor elméjébe is annak filozófiai szeretetét, hogy egész deákságában majd egyebet nem tanít olyan szorgalmatossággal. Nádudvari Sámuel elmenvén, Kövesdi Jánost által tévé a consistorium a filozófia fakultásba [...] Kezdi azért Wolffius nagy Logikáját tanítani és az Euclidest a geometriában. Lehetett volna eleget is tőle tanulni, kivált az Euclidesben, de el lévén már régen mivel Nádudvari Thümmigiust és Lázár Jánostól németből deákra fordított Wolffius kompendiumát tanítja vala.”

volt a wolffizmus terjesztésében, akár csak Intze István marosvásárhelyi professzornak.²³ Intze István 1749-től 1776-ig volt a református kollégium tanára és elkötelezett híve a hirdetett filozófiai tanoknak.²⁴

Borosnyai Lukács János (1694–1760) erdélyi református püspököt 1751-ben hívták meg a marosvásárhelyi lelkészi állásra. Simon nevű, legidősebb fiát Kovásznai Sándor magántanítói vezetésére bízta. Kovásznai wolffianus lévén konfliktusba került Borosnyai püspökkel, aki azzal érvelt, hogy „az igaz reformata vallással nem egyezik meg ez a filozófia”. A püspök szerint a wolffianus filozófia sok helyen eltér a református hitelvektől, és tévelygésekbe sodorja az embereket. Disputára (hitvita) hívatta Kovásznait, amelyen a wolffianus filozófia helytelenségét és veszélyeit tárgyalták. A disputák során Kovásznai Sándort Intze István professzor támogatta elvei kitartása mellett. A disputák a wolffianizmus győelmét eredményezték, Borosnyai L. János református püspök pedig engedett merevségéből.²⁵

A wolffianus filozófia elterjedését és egyben meggyökerezését a diákságnak e wolffianus tanokért való lelkesedése és rajongása biztosította, amellyel a diákság befogadta és magáévá tette azt. A Marosvásárhelyi Református Kollégium hallgatósága közül kiemelkedett Kovásznai Sándor. Ő 1745-től 1755-ig volt a kollégium diákja. A saját diákéletéről szóló visszaemlékezései jellemzik a kollégiumi diákság gondolkodását és életvitelét.²⁶ Kovásznai csak a filozófiát tartotta tudománynak, minden mást csak haszontalan ismeretnek. Az általa kedvelt filozófiát Baumeisternek (1709–1785) Christian Wolff alapján írt tankönyvei alapján népszerűsítette a református kollégiumban. Ezek a könyvek adták Kovásznainak és diáktársainak a disputákhoz való bátorságot. Miután Kovásznai megszerezte Baumeister *Definitiva*, *Metafizica* és *Logica* műveit csak azokat tanulmányozta. Mivel ezt a wolffianus filozófiát a gyakornokok is tanították, ő is gyakran látogatta az előadásokat. A kollégiumban rendezett *disputatiók*on (hitvita, értekezés) aktívan résztvett. Ünnepek és más rendezvények alkalmával enyedi és kolozsvári diákokat fogadtak,²⁷ akikkel hosszas teológiai és filozófiai *disputatiók*at rendeztek. Kovásznai tanulmányait gróf Toldalagi Pál segítette, aki koronkai udvarházának könyvtárából kölcsönözött számára néhány Wolff munkát. Ezek tanulmányozása során jutott el a filozófus diák a matematikai módszer jelentőségének felfedezéséhez és annak értelmezéséhez. Az *Önéletírás*ban a diákeveiről író Kovásznai kiemelte a wolffianus tanítások hatása alatt keletkezett tévedéseket és túlzásokat is. Mindent elvetett, ami nem állt kapcsolatban a wolffianus tanítással. A históriát haszontalan ismeretnek

²³ Koncz József: *A marosvásárhelyi ev. Református Collégium története*. Budapest, 1896. 198.

²⁴ Kovásznai: *Az ész igaz útján*, 267.: „1749-ben Vásárhelyre hozott filozófiai professzornak, igen kedves kezde lenni az ifjúság és az egész erdélyi uraság előtt, mivel igen bé tudja vala magát ajánlani és férkeztetni mindenféle embereknek gráciájokba. Kezdi pedig a Thümmigiust tanítani és a Wolffius compendiumocskáját a matézisben.”

²⁵ Kovásznai: *Az ész igaz útján*, 295. „Sokszor lehvatta a püspök Kovásznai Sándort és délután két órától fogva négyig is eldisputált vele, maga a püspök az asztal mellett ülven, Kovásznai Sándor pedig az asztal megett állván. Sokszor felelte Kovásznai Sándornak szavára: Azt ugyan Kegyelmetek úgy mondják, de nem úgy van. Utoljára pedig azt mondotta: Én egyéb hasznát annak a Kegyelmetek filozófiájának nem látom, hanem azt az egyet, hogy talán az által a filozófia által a lutherana és reformata eklézsiák valaha egygyé lesznek.”

²⁶ Kovásznai: *Az ész igaz útján*, 297.: „... az apja sokszor mondotta: Sándor, a logikát tanul meg jól, mert a logika teszen híres deákká. Így azért Kovásznai Sándor nem tart vala a világon tudományt, csak a filozófiát, amely vélekedésben még inkább megerősödött, mikor következendő 1746-ban a Bauermeister munkáit kapott.”

²⁷ A 18. század első harmadában az enyedi és kolozsvári kollégiumokban még erős cartesianizmus uralkodott a marosvásárhelyi kollégiummal szemben ahol gyökeret vert a wolffianizmus.

vélte, mert nem volt benne „*demonstráció és methodus mathematica*”.²⁸ A wolffianus filozófia iránti rajongás indította arra, hogy Intze István professzortól engedélyt kérjen Wolff matematikai *Kompendium*ának *preasesk*ént való előadására. A professzor engedélyezte Kovásznainak az előadások megtartását. A kollégium életében egy teljesen új korszak kezdődött el, mivel előtte diák soha nem oktatott matematikát. E gyakorlat ébresztette fel benne az érdeklődést a geometria iránt is. Tudomást szerzett arról, hogy Gyalakután²⁹ gróf Lázár János könyvtárában megtalálható e könyv. A marosvásárhelyi kollégium ünnepi küldötteként (*legátus*) érkezett Gyalakutára. A főúr vendégeként elnyerte annak tetszését és anyagi támogatását. Nem sokkal az ünnepi szolgálat után meghívták a gróf fia mellé, a *praeceptor*³⁰ állásra. Házitanítói állását külföldi tanulmányútja váltotta fel. Hollandiai tartózkodása után 1764-ben foglalta el marosvásárhelyi katedráját. Fennmaradt munkáinak nagy része nyomtatásban is megjelent. Minden irodalmi műve és közéleti hatása a 18. századi viszonyok között akadályokba ütközött, ezért Kovásznai Sándor a számára legjobban járható utat választotta. Ez a tanítványok oktatása és nevelése volt a wolffianus tudományosság alaptörvénye szerint.

A wolffianizmus legjelentősebb tudósa Kovásznai Sándor tanártársa Fogarasi Pap József (1744–1784) volt.³¹ Ő a marosvásárhelyi kollégiumban filozófiát oktatott 1779 és 1784 között. Egész élete és munkája során az értelem és akarat megjobbítására törekedett. Az erdélyi wolffianus idealizmus megszemélyesítőjeként írta be nevét az erdélyi művelődéstörténetbe. Erdélyi munkássága legtermékenyebb időszakának a marosvásárhelyi működését tekintjük. Híres professzor volt, akinek híre eljutott a bécsi udvarba is. Néhány évi marosvásárhelyi szolgálat után II. József (1780–1790) császárkirály kinevezte a pesti egyetem professzorává. A császári elismerés nem egy aulikus tudósnek szólt. Fogarasi azok közé tartozott, akik II. József reformterve ellenében védtek az erdélyi református kollégiumok autonómiáját. A marosvásárhelyi Teleki könyvtárban fennmaradt levelei alapján tevékenyen részt vett a Teleki József (1738–1796) által – az erdélyi iskolázás hagyományainak fenntartásáért – indított akciókban. A legnagyobbat azonban nem az erdélyi iskolák védelmében, hanem azok fejlesztésében alkotta. Tagja volt annak a hattagú bizottságnak, amely 1782-ben felülvizsgálta a kollégiumi nevelést és oktatást. Fogarasi hatékony munkálkodásának köszönhetően az oktatási bizottság több haladást szolgáló javaslatot tett, és elrendelte azok

²⁸ Kovásznai: *Az ész igaz útján*, 299.: „És bizony erősen csudálkozott sokszor rajta, hogy mivel a matematika és wolffiana methodus olyan szép, olyan bizonyos és naturalis methodus miért legyen, hogy az Isten a Szentírást nem íratta volt methodo-mathematica et wolffiana, hogy az ember elméjét könnyebben meggyőzhette volna? ...”

²⁹ Gyalakuta vagy másképpen Gyulakuta kis község a marosszéki Kiskükölli mentén. A Lázár családok gyalakuti ágának birtoka volt századokon át.

³⁰ A *praeceptor* szakmai jelentése osztálytanító. Kovásznai esetében házitanítói, nevelői állást kell értenünk.

³¹ Fogarasi Pap József a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban végezte tanulmányait, ahol 1760–1769 között diák és *praeceptor* volt. Kitérő tanuló lévén mind a professzorok, mind a diáktársak között nagy elismerésnek örvendett. Valószínű, hogy ez mentette meg őt abban a fegyelmi vizsgálatban, amelyet diákévei végén, 1768-ban indított ellene az Erdélyi Református Főkonzisztórium. Az egyházi főhatóság 1767-ben a megüresedett filozófiai tanszékre Székelyudvarhelyről Nagyenyedre helyezte Kovács Józsefet. Fogarasi Pap József sértő megjegyzéseket tett a kinevezett tanárra. A vádaskodások és a létrejött feszültség orvoslására a Főkonzisztórium kivizsgálta az ügyet. A megbízólevél, amelynek alapján dönteniük kellett a bizottsági tagoknak, két fontos szempontot tartalmazott: a szubordináció fenntartását és a csendesség megővését. A fegyelmi bizottság csak megróvásban részesítette Fogarasit, és az ügyet elsimította. Főkonzisztórium Levéltár az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtő levéltárában, Kolozsvár: 1768/31, 1769/41.

alkalmazását. Ezek között szerepelt az egyetemes történelem oktatásának kötelezővé tétele, a tényszerű pragmatikus történelemoktatás, a professzorok szabad kutatási és oktatási szabadsága, a filozófia oktatása és a szabad tankönyvválasztás.

Szigeti Gyula Mihály visszaemlékezéseiből ismerhetjük meg Fogarasi professzori előadásmódjának jellegzetességeit: „Soha írásból nem tanított, és amit revocált, soha szóról szóra előmondadni nem szeretete, az ő egész tanításán az ifjak pennára vették röviden az előadott igazságokat, s ki-ki maga rakta stílusba, folyó beszédben a maga lelke mértéke szerint [...] A közönséges examen idején az ifjakon értelmes, rövid és világos kérdéseivel nagyon segített [...] minő mértékkel adta ki a tudományokat, azt a tanulóifjúság vallja s csodálja, az egész haza megértette, külföldiektől sincsen elrejtve. Örvendettek neki vallás- és nemzetkülönség nélkül az erdélyi nagyrendek, tudós fejek és tudomány szerető ifjak s minden állapotbeliek.”³²

Fogarasi 1772–1784 között latinul és hollandul megjelent filozófiai munkái, tanulmányai holland és német tudóstársaság által kitűzött pályatétel kidolgozásai voltak.³³ Az ő nagy érdeme abban rejlett, hogy ezen az akadémikus kapcsolaton át a wolffiánus filozófiai irány szellemi és erkölcsi felszabadulást hirdető eszméi elterjedtek az erdélyi református iskolákban. E felfelé ívelő és szép jövő elé néző professzori pálya hirtelen véget ért 1784. december 17-én bekövetkezett halálával. Temetésén Szigeti Gyula mondott gyászbeszédet méltatván egyéniségét és sikeres életútját. A marosvásárhelyi kollégium diáksága heteken át gyászolta a szeretett tanárt. Fogarasi professzor munkájáról szólt a diákok emlékbeszédje. A Főkonzisztórium rendeletben méltatta a nagy erdélyi wolffiánus filozófus munkásságát és annak hatását az erdélyi protestáns oktatásra és tudományosságra.³⁴ Fogarasi tudományosságát

³² *Szigeti Gyula Mihály halotti orációja*. Miscellanea Szigethiana Ms. 201–206. Marosvásárhelyi Telleki Téka.

³³ Fogarasi Pap József természetfilozófiai és metafizikai tanulmányai: 1. Következtethet-e a természetkutató a már ismert megfigyelések és kísérletek alapján a jelenségek eddig még ismeretlen okaira? (1772) 2. Mi a hatásokat előidéző erő eredete és a lényeges erő meghatározása vagy más-ként: mi az erők fundamentuma? (1778), 3. Melyek az analógia alapjai és jegyei? Miképpen használja azt a filozófia az erkölcsi és természeti igazságok kutatására? (1782) A filozófiai etika témájú munkái: 4. Van-e az emberben valamilyen vele született érzék, mely az erkölcsi jó megismerésére és cselekvésére ösztönözzé? (1774) 5. Mi az erkölcsi szabadság természete és hogyan lehet a legjobban nyilvánvalóvá tenni azt, hogy mi szabadon cselekvő erkölcsi lények vagyunk? (1778), 6. Bebizonyítandó, hogy a keresztyén etikában nincsen egyetlen olyan szabály, mely megakadályozná a polgárokat a maguk haszna követésében vagy a fejedelmeket abban, hogy a helyes politikai törvények szerint kormányozzanak (1782). Vallásfilozófiai tanulmányai: 7. Isten egységét lehet-e egyedül a ráció alapján bizonyítani? Voltak-e olyan népek vagy olyan filozófusok, akik erre az ismeretre bármilyen kijelentés segítsége nélkül eljutottak? (1780), 8. Lehet-e bizonyítani a speciális gondviselést meg kell különböztetni attól az egyetemes gondviseléstől, amellyel Isten ezt a világot általános törvények szerint szerinti igazgatja? Ha igen, lehet-e felsorolni olyan bizonyos jeleket, amelyek segítségével a speciális gondviselés következményeinek az általános gondviselés következményeitől való megkülönböztetése megengedhető? (1781). 9. Hogyan bizonyítható a legjobban, hogy nem ellenkezik Isten természetével az, hogy jelen van a bűn az általa tökéletesnek alkotott világban? (1783) 10. miképp irtható ki a babona a legkönnyebben az emberek lelkéből (1784) – Makkai Ernő: *Adatok Fogarasi Pap József életéhez és munkásságához*. Kolozsvár, 1944. 195.

³⁴ Főkonzisztórium Levéltár az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában, Kolozsvár, 1785/31. sz. irat.

alapul véve a Főkonzisztórium az erőszak ellenében az igazságosságot, a hamis okoskodás ellenében az igazságnak védelmét ajánlott az erdélyi protestáns ifjúságnak.³⁵

Összegzés

A wolffianizmus erdélyi úttörésében egyik legjelentősebb eredmény a kollégiumi *pedagogarcha*³⁶ tisztségének, tekintélyének megerősítése volt. Minden erdélyi református kollégiumban a *pedagogarcha* az a professzor volt, aki a tanítók irányításával és felügyeletével foglalkozott. A 18. század közepétől megnő a *pedagogarcha* tekintélye. A *pedagogarcha* keze alatt működő diákokból verbuválódó lektorok, *preasesek*³⁷ (gyakornok) és *preceptorok* (osztálytanítók) is fontos szerephez jutnak a kollégiumi oktatásban. Az erdélyi protestáns főurak által létrehozott alapítványok adományleveleiben 1744-től kezdve egyre többször találkozunk olyan utasításokkal, amelyek célja kimondottan az egyes tanítói körök támogatása volt. A wolffianizmustól áthatott Lázár János alapítványa a *poetica classis* tanítója részére biztosította a megélhetéshez szükséges javadalmat. A 18. századi Erdély Kollégiumban számos más adomány támogatta a *logica classis* tanítóját, a *conjugisták praepceptorát*, a könyvtárost, a görög, német és francia nyelv tanítóit, valamint a teológiai, filozófiai *prae-seseket*. Egyéb adomány a kollégiumi könyvtár állományának gyarapítását szolgálta. A marosvásárhelyi református kollégium életében a Lázár János és Teleki Sámuel nevei által fémjelzett időszak egybeesik a Mária Terézia, II. József, II. Lipót és I. Ferenc uralmával, amikor az erdélyi iskolázás fokozatos átalakítása és fejlődése ment végbe. Az alapítványokhoz hasonlóan a tanmenetben is éreztette hatását a célszerűség. A wolffizmus első nagy eredménye a tantervek kidolgozása és ellenőrzött végrehajtása volt. A kollégiumi oktatásban bekövetkezett változás volt a legszembetűnőbb. A 17. századvégi erdélyi protestáns kollégiumokban az oktatás fő eleme nem valami program volt, hanem egy bizonyos személyes nevelői kapcsolat tanár és diák között. A 18. században ez gyökeresen megváltozik. Az oktatás lényege az lett, hogy mit kell a tanárnak az órarend keretében átadnia, és az előadó tanárnak mennyi időt kell fordítania az ismeretanyag leadásakor. Nagyon fontos pedagógiai szempont volt még az ismeretanyag leadásának módszere.

Az erdélyi protestáns kollégiumokra érvényes tanrendet az Erdélyi Református Főkonzisztórium és a Marosvásárhelyi Református Kollégium tanügyi bizottságának közös ülése 1769-ben alkotta meg, amelyet *Litteraria Commission*nak neveztek. E bizottság az öröklött tanítási folyamatot foglalta szabályzatba. A bizottság által összeállított munka, a *Methodus Docendi* (tanítási módszertan) az újkor termékeként értékelhető, mivel a hagyományt kötelező jellegű rendtartássá formálta. A kollégiumi tanmenetet nyolc osztályra (*classisra*) tagolta. Olyanokra, mint a *rudimenta*, *conjugista*, *grammatica* (*etymologista*), *syntactica*, *rhetorica*, *poetica*, *greaca*, *logica*. A szabályzatalkotással néhány reformot vezettek be. A *rhetorica* elveszítette addigi befejező *classis* jellegét, és helyét a *poetica classis* vette át. Bevezették továbbá a *graeca classis*t. Megmaradt azonban az egész tananyag filológiai jellege,

³⁵ Koncz József: *A Marosvásárhelyi Evang. Református Kollégium története*. Marosvásárhely 1889. 208–219.; Makkai Ernő: *Adatok*, i. m.; Szigeti Gyula Mihály halotti orációja. *Miscellanea Szigethiana* Ms. 201–206. Marosvásárhelyi Téka.

³⁶ A *paedagogarcha* a református kollégiumokban az elemi és középfokú oktatásra felügyelő professzor volt.

³⁷ A *praeses* az erdélyi kollégiumokban a főiskolás évfolyamokon előadott nyelvek és gyakorlatok diáktanítója, tanársegéd volt.

az az alapgondolat, hogy a diák egy bizonyos tananyag elsajátítása után egy magasabb *classis*-ba lépett.

Az oktatási reform pozitív hatásaként könyvelhető az a tény is, hogy előtérbe került a tankönyvek ügye. Kovásznai Sándor marosvásárhelyi professzornak köszönhetően az 1769-es tanterv a *greaca classis* (görög osztály) matematikai tankönyvének Christian Wolff bevezetését fogadta el, a logika és a filozófia kézikönyveként pedig a wolffiánus F. C. Baumeister tankönyvét használták. Az erdélyi tankönyvkiadás történetében mérföldkönek számított Wesselényi Ferenc és Rhédey Zsuzsanna pénzadománya. A Kolozsvári Református Kollégium 1771-ben kiadta Baumeister wolffiánus tankönyvét, s ezzel mintegy harminc évre biztosították az erdélyi református egyházi és világi értelmiség filozófiai képzését. A kiadott tankönyv, az *Elementa philosophiae recentioris* magában foglalja a *Logica*, *Metaphisica*, *Philosophia moralis*, *Institutiones Juris Naturae* és *Institutiones Politicae* tantárgyakat. Az 1769-ben elfogadott tanterv külön kiemeli Baumeister bevezető jellegű *Definitiváját*. (*Definitiones philosophicae ex systemate Lib. Bar. A Wolf*)

Baumeister tankönyve nemzedékekre kivetítve éreztette hatását az erdélyi oktatásban. Reformáló hatását bizonyítja, hogy az erdélyi könyvszükséglet miatt többször is kiadták. Nagyon jól használható tankönyv volt, egy olyan rendszerbe vezette be az erdélyi protestáns diákságot, amely meghatározta további tanulmányait, értékrendszerét és világnézetét. Az erdélyi protestáns diákságot áthatotta a németországi wolffizmus jelmondata: „csak az lehet igaz, aminek alapja van”.

A megismerés világában az alap a tények ismerete (*historico cognitio*), amely az okok megismeréséhez (*philosophica cognitio*) vezet, valamint a helyes filozófiai módszerhez (*methodus mathematica*), amelyben kétségtelen alapelvekből mindig láncszerű kapcsolatban folynak a következtetések. Az ismeretek rendszerbe foglalása alapozta meg a helyes cselekvés világát, a gyakorlati filozófiát. Ennek központját az emberi szabadság és okosság akciói alkották, azok a tettek, amelyek által az ember önmagát és állapotát tökéletesebbé teszi. A szabadság az etikai, az okosság (*prudentia*), a politikai cselekedet vezető elve.

A 18. századi erdélyi protestáns diákok számára a wolffiánus filozófia belső felszabadulást jelentett az erdélyi megkötöttségben. Az erdélyi protestáns iskolák kezdetben önként, magáért a felszabadító igazságért fogadták be a wolffiánus tanítást. A későbbiekben a rekatolizációs törekvések és a jozefinizmus ellen használták fel a wolffiánus tanokat. Az erdélyi protestáns iskoláknak a wolffiánus tanokhoz való merev ragaszkodása ennek köszönhetően erősödött meg. A felvilágosodás erdélyi protestáns követői először is a toleranciában rejlő megtartó erőt és abból fakadó előnyt fedezték fel és próbálták uralkodóvá tenni az erdélyi protestantizmus számára. Szükség volt erre a 17. századi protestáns hagyomány és tanszabadság megőrzése, továbbfejlesztése érdekében.